

Ascensió, caiguda i resurrecció d'Edwin Lutyens

GAVIN STAMP

En el seu Discurs als Estudiants de l'any 1959, el president del RIBA (Royal Institute of British Architects), Basil Spencer, l'arquitecte de la catedral de Coventry, va gosar "aparèixer ara i fer una profecia. Estic convençut que Lutyens tornarà a ésser admirat en el futur. Ha estat silenciada des de la seva mort, però jo crec que a poc a poc tornarà l'estima per aquest home tan important"¹. Després de l'Exposició Lutyens, i amb quatre llibres més sobre l'home i els seus edificis apareguts mentrestant i alguns més anunciats², l'observació de Spencer pot no semblar particularment perceptiva, però la nova proposta d'organitzar una gran exposició va trobar oposició i caldria recordar que l'intent de celebrar el centenari de Lutyens el 1969 va ésser simplement un fracàs perquè el moment no era oportú. La reputació de la major part dels artistes sembla que sofreix un eclipsi en els anys que segueixen la seva mort, però en el cas de Lutyens, l'ascensió, caiguda i altra vegada ascensió de la seva posició crítica ens dona també una visió interessant de la història de la sort fluctuant del Moviment Modern a Gran Bretanya.

La història de la ràpida ascensió a la fama del jove Lutyens en la dècada del 1890 és ben coneguda. Amb una sèrie de magnífiques cases romàntiques vernaculars al seu crèdit, Lutyens gaudia d'una gran reputació en els primers anys del nou segle i pels volts del 1920 era una figura nacional. La seva fama es devia molt a la revelació i a l'encoratjament de la revista "Country Life". Gertrude Jekyll n'era la redactora sobre jardinatge i va presentar el seu jove protegit al fundador i director de la revista, Edward Hudson, que fou un gran amic de Lutyens durant tota la seva vida. Hudson va encarregar a Lutyens de dissenyar per a ell una casa—Deanery Gardens—i la seu de la revista a Covent Garden. Després va demanar que Lutyens transformés dues cases seves més—Lindisfarne i Plumpton—i se'n va anar a l'Índia el 1931 per assistir a la inauguració de Nova Delhi i fou vist llacrimant, murmurant "El pobre Christopher Wren no podia mai haver fet això!" "Country Life" va publicar el llibre de Lawrence Weaver *Houses and Gardens by E.L. Lutyens, RA* (Cases i Jardins de E.L. Lutyens, RA) el 1913 (reeditat el 1914, el 1925 i el 1981), i l'associació de l'arquitecte amb l'empresa no va acabar amb la seva mort, ja que "Country Life" va publicar els volums, magníficament produïts, del *Lutyens Memorial*, el 1950, per Christopher Hussey i A.S.G. Butler.

De fet, Lutyens esdevingué un monopoli de "Country Life". No tenia importància que les revistes d'arquitectura li donessin al començament bastant menys espai, perquè "Country Life" presentava més el seu treball als potencials clients que el d'altres arquitectes. L'"Architectural Review", fundada el mateix any que el periòdic de Hudson, no va divulgar l'obra de Lutyens. Aquesta omisió va ésser, però, magníficament redimida quan Robert Byron va rebre l'encàrrec d'escriure i il·lustrar tot un número de la revista sobre Nova Delhi: el número monogràfic, publicat el gener de 1931, que segueix essent un dels més sensiblers i eloqüents homenatges al geni de Lutyens.

El mateix any, 1931, Lutyens va publicar un article a "Country Life" sobre *El que penso de l'Arquitectura moderna*. No gaire favorablement, de fet. Li semblava que la nova arquitectura traïa les normes i tradicions humanes que ell reverenciava i s'interessava poc pels nous materials i per l'arquitectura com a resposta a problemes socials identificables. Arribava a la conclusió que "És aquesta mena d'atzar, de manca de gramàtica, d'inconseqüència, que jo trobo pertorbador en molts exemples d'arquitectura moderna. Aquests joves aventurers m'exciten tremendament i sento per ells una gran simpatia. Però la bona arquitectura necessita més que idees brillants i, d'acord amb les meves normes tradicionals, la majoria de les construccions modernes em semblen desproveïdes d'estil i cohesió, a més d'ésser esquerpes i asprives."³

La simpatia essencial de Lutyens per les aspiracions dels joves, en conjunció amb el seu humor i la seva vitalitat, són les que poden explicar per què no va esdevenir mai un traïdor per als partidaris del Moviment Modern, com va passar amb alguns allunyats 'tradicionalistes' com Sir Reginald Blomfield i Sir Herbert Baker. A més a més, la seva importància era massa gran perquè el poguessin bandejar, i la seva

arquitectura, cada vegada més dominada per la geometria, contenia clarament lliçons que transcendien les lluites sobre estil; com Sir John Summerson recorda, "El fet és que estàvem sempre espantats per aquest home de geni".

De fet va ésser la guerra la que va acabar amb la carrera de Lutyens, i la nova actitud, d'austeritat i de disseny col·lectiu nacional, ha fet que la seva obra anterior reculés cap a la història. Aquesta nova actitud va ésser ben expressada per un editorial a "The Architects' Journal", el 1943, que feia la crítica a l'estranya i breu biografia de Lutyens feta pel seu fill Robert Lutyens: "Amb els nostres pensaments i esforços fixats en realitats materials i culturals, tenint en compte el futur, hem d'apreciar el gran paper de Sir Edwin Lutyens. La seva obra va abastar una catarsi—la realització total dels somnis de tota la generació d'arquitectes, els darrers dies creatius dels quals van acabar sobtadament i per sempre el setembre de 1939. Lutyens va resumir el millor del vell món per a nosaltres i ens va deixar així no reprimits per desigs frustrats, lliures per concentrar-nos en la construcció del nou món."⁴

El mateix any, 1943, tanmateix, l'"AR" publicà un article de Lionel Brett (més tard Lord Esher) titulat *The Cyma and the Hollyhock* (El cimaci i la malva-rosa) amb una comparació desfavorable de Lutyens amb Frank Lloyd Wright en les seves respectives contribucions a l'arquitectura moderna—un argument ja suggerit per Henry-Russell Hitchcock el 1929, que seria repetit més tard per alguns altres escriptors. Brett comparava Gledstone Hall amb Falling Water: "Van començar alhora... (però) girar-se de Lutyens a Wright és experimentar un sacseig tan sobtat que a penes podem creure que són contemporanis"⁵ (no ho eren, de contemporanis: Wright, que mentia sobre l'edat, era dos anys més gran).

Sir Edwin Lutyens va morir el dia de Cap d'Any de 1944, en un Londres gris, depriment, bombardejat; les seves cases de Surrey dels anys 90 i el món solellós de Miss Jekyll no podrien semblar més remots. "Estant Lutyens absent, l'escena arquitectònica és més freda. Les boires de desembrer amaguen les façanes de Britanic House, com ja cobrien les façanes èpiques i corínties de Cooper, la solidesa de les dòriques de Blomfield, i totes les façanes velles, grises i negres del Londres victorià. Tota una època va recular i el seu darrer monarca, Lutyens el Magnífic, va abandonar el ceptre"⁶, va escriure John Summerson (anònimament) a l'"Architect and Building News", reflectint eloqüentment la sensació general que un home molt gran havia mort i que tota una època havia desaparegut.

"La mort de Lutyens és un esdeveniment solemne, perquè era un gran arquitecte. Fertilitat d'imaginació, capacitat de comandar la realització de grans concepcions, comprensió intuïtiva dels aspectes abstractes, espaials, de l'arquitectura; Lutyens tenia tot això en un grau tan elevat que ni el temps passat ni el canvi de moda podran robar-li els llores amb els quals nosaltres, contemporanis seus, l'hem coronat. De fet, si la rancúnia de la reacció pogués haver disminuït un home com ell, ja ho hauria fet, perquè va viure per assistir al crepuscle dels déus, amb la City cremant el 1940 com a rerafons i els *leitmotiven* de la modernitat fent el senyal de baixar el teló acadèmic."

Van caldre alguns anys més perquè la rancúnia de la reacció s'expressés entre una generació més jove, que, durant els anys de la guerra, estava ocupada a ocupar posicions de poder i garantir la victòria de la revolució del Moviment Modern. Aquesta situació va ésser suggerida en l'obituari publicat a l'"AR", una altra vegada escrit anònimament pel ja referit Summerson: "No hi ha, naturalment, un successor de Lutyens, i la seva mort porta una claredat lletja a la situació arquitectònica. D'altres el succeiran en els seus honors, però l'arquitectura no marxa ara segons dinasties. El Gran Acadèmic ja no representa el primer lloc en la seva professió. (...) Tanmateix, no hi ha el més mínim dubte que les realitzacions de Lutyens mantindran la precedència que li ha estat atribuïda àdhuc pels més radicals..."⁷

L'obituari a "The Builder" va ésser escrit per Sir Albert Richardson i, com que era un contemporani de Lutyens, una lleu airina de

Munstead Wood. Construída per a Gertrude Jekyll entre 1895-97.

pessimisme passà a través del seu homenatge, perquè el futur era incert per la seva mateixa actitud tradicional de l'arquitectura: "Sir Edwin Lutyens s'emplaça com un indubtable romàntic que vivia en una era de realisme, convençut de la seva missió de crear edificis amb encant. Per això, en certa manera, la seva carrera és única... Tanmateix, la més nova generació pot no estar d'acord sobre la categoria en la qual el treball de Sir Edwin hauria d'ésser emplaçat, ha d'ésser acceptat que com a romàntic se situa entre els més grans, potser com un descendent apostòlic de Wren... Sir Edwin Lutyens serà ressuscitat per a la posteritat com un geni que va viure en una època en què Europa va ésser devastada per dues terribles guerres. La seva obra es mantindrà com un testimoni concret de les condicions de vida en una època en la qual tot el sistema social es trobava en transició. La seva carrera interessarà com la d'un anhelós humorista ponderant el seu art en la balança romàntica, i no sense esperança..."⁸

El més extens i més interessant homenatge a Lutyens és el fet per H.S. Goodhart-Rendel, arquitecte, historiador i escriptor, i era crític, incisiu i il·luminador. En el "RIBA Journal", l'individualisme de Lutyens i el seu caràcter únic eren subratllats: "No crec que pugui ésser discutit el fet que l'originalitat, esperit inventiu, sensibilitat i expertesa de Lutyens eren notables, i aquestes qualitats en un artista són les que més enlluernen."

En l'"A&BN," Goodhart-Rendel va descriure com el llenguatge vernacle de Surrey usat per Lutyens el va seduir per primera vegada i com, més tard, a mesura que el jove arquitecte es feia conscient dels aspectes més racionals i pràctics de l'arquitectura, el somni va desaparèixer –només una mica. "El tractament nostàlgic-sentimental del material neo-clàssic és una cosa que ens agrada o no ens agrada. Personalment, m'interessa tan poc que quan la taleia de Sir Edwin va seguir aquest camí –tal com va passar amb Norman Shaw, abans– la meua admiració per la seva suprema expertesa tenia, a mesura que el temps passava, molt amb què lluitar. Els meus dies somniadors havien passat, era conscient de l'espectacle del déu deixant de freqüentar els boscos per convertir-se en una mena de Pan capritxós i descarat del mercat. Però el seu caràcter diví romania..." No havent estat mai una persona capaç de repetir opinions convencionals, Goodhart-Rendel declarava que "Res no és més simptomàtic de la manca d'objectiu sentimental de la nostra crítica que la reverència desordenada que ara tenim per la producció arquitectònica de Wren. Respectar la memòria de Wren com ho feia Sir Edwin Lutyens és molt natural, ja que es tractava d'un britànic molt brillant i atractiu, que va concentrar en l'arquitectura tots els poders d'un cervell enginyós i provocador... Però si era un gran arquitecte, com pràcticament tots els anglesos i pràcticament cap estranger creu, ho era per virtut de la seva més important capacitat, la capacitat de l'escultor per fer belles formes. Sir Edwin també tenia aquesta capacitat¹⁰". Goodhart-Rendel també va aconseguir suggerir per paraules aquella imponent, extraordinària, quasi absoluta integritat en l'obra de Lutyens que ens pot deixar espantats –com l'arquitecte desitjaria– d'admiració, afegint que "La cúpula de Viceroy's House, també, té una suavitat que deu venir d'una rara percepció dels imponderables, i en gran part dels portals de les llars i de les peces de mobiliari de Lutyens, sentim la felicitat sobtada i impossible d'analitzar, que ens fa perdre l'alè".

Un any després, el febrer de 1945, Goodhart-Rendel va fer una conferència al RIBA sobre Lutyens, la qual, després de publicada, encara és una de les descripcions més equilibrades, objectives i sensibles que s'han escrit sobre el seu treball. Conscient del deute de Lutyens a la tradició de la Renaixença Gòtica, a Street i a Ernest George, Goodhart-Rendel va posar els seus edificis en el seu context i no va estalviar crítiques a les apostasies dels darrers anys, com Grosvenor House, que sempre ha confós els admiradors de Lutyens: "És sempre possible esperar que les seves pitjors característiques eren degudes a col·laboradors i no a ell mateix, però, per a un artista tan individual com ell, qualsevol mètode d'execució per procuració conté en si mateix el desastre¹¹".

En la discussió posterior a la conferència, diversos oradors

van preguntar quina seria la reputació futura de Lutyens. Hubert Worthington va demanar "de fer una crida a un culte als herois entre els joves arquitectes. Des de la darrera guerra, aquest culte sembla que ha desaparegut de la vida de la nostra nova i ascendent generació" (no havia sentit parlar mai de Le Corbusier?) i Edward Maufe va pensar que "Sembla extraordinari que, malgrat l'esperit de joventut en l'obra de Lutyens, la màgia que conté no sembli ésser apreciada pels joves d'avui. Potser perquè ens trobem massa prop d'ell..." i el conferenciant va concloure dient que "és realment comprensible que hi hagi actualment una pausa davant del lloc de Lutyens. És veritat que les generacions més joves no aprecien aquesta classe d'alimentació i no coneixen el millor i el pitjor que conté, i posen Lutyens juntament amb molts altres que es creuen que són com ell, de la mateixa manera que posen Norman Shaw juntament amb Norman Shaw i tot això". Però persones com Lutyens i Shaw acaben sempre per ocupar el lloc que els correspon... No hi ha ningú a qui en el seu temps no hagués agradat haver viscut i mort per Street, i la seva obra torna a ocupar una altra vegada a poc a poc el primer rengle després d'un llarg període en el qual no era apreciada. Jo espero que l'obra de Lutyens no passi per un període d'aquests, però ad-huc si això passa, estic segur que al final la seva fama tornarà a sorgir.

Abans, Goodhart-Rendel havia lamentat que Lutyens "sembla que ha deixat darrera seu un món gris, ple de tristos puritans arquitectònics per una banda i d'arquitectes-gentlemen que treballen per altra banda. Lutyens va ocupar la plaça de Shaw, però, qui ocuparà la seva?"¹² i pot passar que aquests "arquitectes-gentlemen" exageressin la indiferència dels joves i projectessin en la reputació pòstuma de Lutyens els seus dubtes i recels sobre el seu mateix futur. Harold Falkner, que havia seguit la construcció de les cases vernaculars de Lutyens a Surrey, va escriure a Christopher Hussey el 1953 que "És clar, ningú no es preocupa ara de Lut gràcies als dirigents del pensament arquitectònic (entre els quals em podedu comptar), el SKYLON i la catedral de Coventry són l'actual moda¹³ mentre el 1951 Geddes Hyslop, un arquitecte més jove, considerava que "La reputació de Sir Edwin Lutyens es troba inevitablement en un moment baix. Per a moltes persones amb menys de 40 anys, semblarà probablement un vell reaccionari traçut, que com a màxim era el millor de tota una colla de contemporanis seus."¹⁴

Tanmateix, Hyslop estava fent la crítica al més important homenatge fins ara publicat a un arquitecte anglès que no fos Wren, els *Lutyens Memorial Volumes*: tres grans volums de fotografies, dibuixos i anàlisis arquitectònics per A.S.G. Butler i una biografia per Christopher Hussey, discutiblement la millor biografia arquitectònica escrita en anglès. Les crítiques publicades sobre aquesta luxosa edició revelen quelcom de l'estat contemporani de la seva reputació. John Betjeman va entusiasmar-se en les pàgines de "Country Life" –que havia publicat l'obra; John Summerson va ésser més sobri –però encara entusiàstic– en el "RIBA Journal": "El més autèntic homenatge que podria potser ésser fet a Lutyens és el fet que, tan aviat després de la seva mort, en un moment en què els esdeveniments van tancar abruptament l'època a la qual pertanyia, va ésser possible escriure sobre ell un treball que a més d'ésser totalitzant i rigorosament autoritzat és viu i inspirador¹⁵".

D'una manera significativa, però, l'"AR" va lliurar els llibres a un col·laborador amb menys probabilitats d'ésser conquerit pels encants de l'excentricitat anglesa però que subjectaria les realitzacions de Lutyens a la camisa de força de l'historicisme germànic: Nikolaus Pevsner, el llarg article del qual, *Construir amb humor*, tenia com a preàmbul la pregunta a la qual intentava contestar: "Sir Edwin Lutyens era un gran arquitecte?... les paradoxes romanen –la paradoxa del constructor de follies que era alhora l'arquitecte de l'home normal, la paradoxa de l'excentric que tenia un èxit mundà tan notable, la paradoxa del restaurador del passat en l'obra de qualsevol arquitecte viu llevat de Corbusier, la paradoxa final de l'arquitecte del segle XX amb dons prodigiosos que no van contribuir de cap forma al flux principal del desenvolupament de l'arquitectura del segle XX¹⁶ i, és clar, per a l'apologis-

ta de la totalitat de l'Estil Internacional, la paradoxa final va ésser el pecat més gran de Lutyens.

Pevsner començà per recordar com estava d'enrabiad per les darreres obres clàssiques de Lutyens quan va arribar a Anglaterra el 1930: "ple d'indiscutible fe en el nou estil d'arquitectura". Un dels primers dos edificis que va veure fou el del núm. 68 de Pall Mall "amb trucs ximpls en els detalls de les pilastres de la planta baixa. Recordo que aquestes pilastres que desapareixien m'irritaven particularment, encara més que el fet que un arquitecte usés encara pilastres i columnes i frontons en un edifici del 1928." Tanmateix, Pevsner coneixia bé la importància i la qualitat de les cases vernaculars de Lutyens de la seva anàlisi en l'obra de Hermann Muthesius, *Das Englische Haus* (1904-05), i encara que continués convençut que Mackintosh i Voysey eren més significatius en el desenvolupament de l'arquitectura europea, no podia deixar de restar impressionat per les realitzacions de Lutyens. Trobant-se fora, Pevsner va poder interrogar-se sobre com era que l'excentricitat de Lutyens—tant en la vida com en l'arquitectura—podia aconseguir tant d'èxit. La resposta, va pensar "es troba relacionada amb la fascinació exercida més sobre els britànics que sobre qualsevol altre poble per la folia en arquitectura. I no cal que els britànics s'avergonyeixin d'aquesta fascinació; per apreciar la folia i una folia, cal un grau de distància que només s'obté a l'abast de civilitzacions antigues i humanes. Sir Edwin Lutyens era sens dubte el més gran constructor de folia que Anglaterra mai va veure. Castle Drogo ultrapassa Fonhill, la Drum Inn a Cockington, deixa Blaise Castle endarrera, i Viceroy's House a Delhi no té comparació amb qualsevol altra folia en el món".

Pevsner va restar profundament impressionat per l'expertesa i la capacitat artesana de Lutyens, per la seva precisió i sentit de la geometria, i en especial per la seva manipulació de l'espai, mentre romania irritat per gran part de l'extravagància. Pevsner, de fet, ens presenta, quasi tant com Lutyens, una paradoxa: el crític d'arquitectura, les percepcions crítiques del qual es troben en lluita amb la seva posició teòrica dogmàtica perquè ha hagut de seguir creient que "mentre Berlage i De Klerk i després Dudok eren duts per llur *lusus geometricus* a una renúncia total dels lligams amb l'arquitectura d'època, l'art de Lutyens era petrificada per la freda abraçada del pseudo-clàssic, que mai no va afluir del tot". Al final, la conclusió de Pevsner era equivocada d'una manera interessant: "Ara l'arquitectura per amor a l'art és per moltes raons la *bête noire* dels arquitectes del segle XX de totes les escoles. És, per això, perfectament acceptable que si alguna vegada més, en el distant futur, pot sorgir un període en el qual l'arquitecte pot entregar-se al luxe, i desitgi d'ésser un artista tan elevat a sobre dels interessos socials i estructurals, com un "Michelangelo divino", la saviesa de Lutyens serà reconeguda tan fàcilment com jo reconec la seva folia. En la seva manera seriosa, està tan totalment divorciat de tot allò per què tots els arquitectes del segle XX han lluitat, que una opinió equilibrada de la seva plaça a la història és potser impossible. Tinc perfecta consciència d'això. Tot el que puc dir d'aquestes pàgines és que no van ésser escrites per tal de destruir sinó d'arribar a un judici com a mínim no conscientment preconcebut."

La influència de Nikolaus Pevsner en la reputació de Lutyens ha estat, de fet, el resultat més de pecats d'omissió que d'atac. Encara que els seus edificis, tant els de les primeres com els de les èpoques posteriors, es troben inclosos en els molts volums de la seva gran guia dels *Edificis d'Anglaterra* (Buildings of England), Lutyens no va ésser esmentat als dos llibres de text seminals de Lutyens: *Pioneers of Modern Design* (Pioners del disseny modern) (1936 &c) i *An Outline of European Architecture* (Resum de l'arquitectura europea) (1943 &c). Altres historiadors de l'arquitectura moderna van ésser més generosos i més objectius. Lutyens és tractat d'una manera equilibrada en els dos volums de l'*European Architecture in the Twentieth Century* (L'arquitectura europea del segle XX) (1950, 1953), i el gran apòstol de l'Estil Internacional, Henry-Russell Hitchcock, mai no va poder bandejar totalment Lutyens, encara que estés molt preocupat pel seu pas del Vernacular de Surrey al Gran Manierisme, que és considerat un retrocés.

Aquest ha esdevingut el punt de vista ortodox del Moviment Modern sobre Lutyens i fou el punt de vista de Voysey, el qual pensava que si Lutyens no hagués conduït altres joves arquitectes envers el Classicisme, Anglaterra podria haver creat una sòlida—amb base artesana—arquitectura moderna pròpia. En el seu llibre, publicat el 1929, *Modern Architecture: Romanticism and Reintegration* (Arquitectura moderna: romanticisme i reintegració), Hitchcock el va identificar amb el dolent de la història: "Lutyens va entregar-se completament al resurreccionisme quan va construir Heathcote, Ilkley", però li va agradar molt Deanery Gardens "la més bella casa de la Nova Tradició. És sens dubte una de les belles peces tradicionals produïdes en el segle XX".¹⁷ No havia canviat la seva opinió tres dècades més tard, ja que en la seva magistral *Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries* (Arquitectura: segles XIX i XX), que és del 1958, Hitchcock va escriure de Lutyens que "En les seves millors cases del començament, com Deanery Gardens a Sonning, que és del 1901, rivalitzava amb Voysey". Tanmateix, encara que Viceroy's House té una plana sencera d'il·lustracions, Lutyens és relegat a un capítol sobre *Arquitectura tradicional del segle XX* i Hitchcock ha de fer l'extraordinària reserva—certament sense significat—que "Lutyens, creiem, en un temps i en un lloc diferents—una generació abans a Anglaterra, per exemple, o una generació més tard—podria haver estat un gran arquitecte. Però àdhuc tal com la seva carrera realment s'ha desenvolupat, no és indigne d'ocupar el lloc que li va ésser donat com el 'darrer tradicionalista'. Després de la seva mort, no hi ha hagut, ni a Europa ni a qualsevol altre lloc, cap edifici important tradicional o semi-tradicional..."¹⁸

Tanmateix, l'aparent tradicionalisme de Lutyens mai no ha preocupat els més grans mestres moderns, i l'opinió que en tenen es relaciona més amb la forma arquitectònica que amb la necessitat moral d'estar a to amb el desenvolupament històric. Com se sap, no solament les primeres cases de Wright tenen molt en comú amb les de Lutyens, sinó que "Lutyens era potser l'únic arquitecte contemporani que Wright realment admirava, i els quatre volums de l'obra de Lutyens eren constantment citats durant les seves discussions amb els estudiants..."¹⁹ Wright va acceptar de fer la crítica dels *Memorial Volumes* per a una revista britànica i va manifestar la seva "admiració per l'amor, lleialtat i art amb els quals aquest arquitecte culte, enamorat de l'arquitectura, va donar forma als seus edificis. Per a ell, la xemeneia anglesa, la teulada i el pilar del portal monumentalitzats en bones rajoles i pedra tallada eren motius per a ésser dramatitzats amb gran expertesa. Ell era capaç d'imaginar-los amb un èxit inigualable. I tampoc no puc pensar en algú capaç de representar de manera tan característica i discreta el vell sentiment anglès de dignitat i confort en un interior independentment del tipus d'interior de què es tracti i de la seva localització a Anglaterra. Sempre he admirat la manera com el seu amor a la Tradició va trobar tan graciosament el seu lloc en el seu mateix país." Mentre Wright sentia que el treball artístic i artesà de Lutyens era molt anglès i pertanyia a una era que ja havia passat i que no podia ésser recreada, de tal manera que "Nosaltres podem seguir les seves grans qualitats personals, no els seus edificis", estava segur que "tots els esforços en Art que tinguin la qualitat de l'esforç de Sir Edwin són preciosos com una herència natural, i rars. Estic content de veure'ls considerats amb reverència. Aquests magnífics volums que els contenen els preservaran com un monument nacional. La meua fe i el meu desig els deixarien allà pel valor que tenen i prosseguiria endavant cap a l'expressió d'una vida inevitablement canviada i que canvia per millorar només si apliquéssim les lliçons apreses a través de la devoció a l'Ideal d'homes com ell."²⁰

En l'*Oeuvre Complete 1952-1957*, de Le Corbusier, Chandigarh era presentat amb un homenatge a Lutyens: "Nova Delhi, la capital de l'Índia Imperial, va ésser construïda per Lutyens fa més de 30 anys amb extrema cura, gran talent i real èxit. Els crítics poden dir el que vulguin però la realització d'una obra d'aquestes merèix respectes."²¹ Mentre, en la seva conferència del 1959, que ja hem citat al començament d'aquest article, Basil Spence va comparar Le Corbusier i

Deanery Gardens, dissenyada el 1900 per a Edward Hudson (director i editor de "Country Life"), publicada a l'"AR" el gener del 1928. Com Mustead Wood, una de les grans cases romàntiques de Lutyens.

Heatchcote, 1906, el "dolent de la història", on segons H.R. Hitchcok, Lutyens "es va lliurar totalment al resurreccionisme".

Lutyens: "... recentment, quan vaig visitar Liverpool... vaig anar a la cripta de la catedral catòlica. Havia visitat feia poc Ronchamp i vaig adonar-me de la semblança en el pes i la força i el desig de crear espai usant profunditat de material, fortament modelat. Ronchamp és per a mi molt semblant en essència a la cripta de la catedral de Liverpool, de Lutyens. Els ornaments, és clar, són en l'estil pseudo-clàssic del segle XVI, mentre Corbusier no n'usava cap, però hi ha la comprensió del que és gran arquitectura, comprensió que és comuna a aquests dos homes."

De totes maneres, la posició de Lutyens va evidentment baixar en els anys 50 i 60, encara que es tracti d'una cosa molt difícil de documentar. La creixent indiferència per les seves realitzacions és simbolitzada de la manera més dolorosa per l'abandó del seu disseny per a la catedral de Liverpool el 1954, i la subsegüent desaparició de la major part dels dibuixos que ell havia fet per completar-la i l'infeliç vandalisme del magnífic model de la catedral fet en 1933-34.

Malgrat la seva devoció filial primerenca, fins i tot Robert Lutyens va començar a "tenir dubtes sobre l'autèntic lloc del meu pare, àdhuc com a arquitecte", recordà el 1969. "Jo estava preocupat per l'escala d'algun dels seus primers treballs i em preguntava si ell de fet era o no millor que Voysey, Unwin o fins i tot Mackintosh. No li agradaven menys els trucs que a ells; i si la seva obra hagués acabat, diguem el 1912, part d'ella hauria estat millor i més comprensiva que la d'ells, com per exemple Marshcourt i Lindisfarne, però ell es mantindria encara inferior a Le Corbusier i Frank Lloyd Wright... I aleshores (he de confessar-ho) vaig trobar el text d'Andrew Butler en els Volumes Commemoratius tan avorrit que jo, si més no, vaig caure en l'error de suposar que l'obra mateixa era avorrida..."²² Mentrestant, en les escoles d'arquitectura, Lutyens —com la major part de la història de l'arquitectura abans

de la fàbrica de Fagus— era considerat simplement insignificant. Les actituds envers tradicionalistes com Lutyens eren probablement més hostils a l'Associació d'Arquitectes, perquè, mentre els arquitectes del Moviment Modern de la generació dels anys 30 podien respectar Lutyens com un gran dissenyador d'una època que havia passat, la seducció dels seus edificis pot haver estat una amenaça a una generació més jove de creients implacables en l'*avantguarda*. Això era sobretot així en relació als deixebles de Pevsner, com Robert Furnaeux Jordan. Jordan va parlar d'una discussió sobre Lutyens entre aquells que l'havien conegut, ocorreguda a l'AA el 1959²³; ell era allà, va dir, sentint-se "com un ateu fent un discurs des del balcó de la catedral de Sant Pere. Em van demanar que fes això que és designat com una anàlisi objectiva en nom de la generació més jove." Encara que admetés que abans havia "adorat Lutyens gairebé fins a la idolatria i certament s'havia dedicat a l'arquitectura perquè Lutyens havia existit", se sentia obligat ara a condemnar-lo perquè era un "magnífic *pasticheur*... Quan es practica el pastix, encara que el faci un gran artista, s'està imposant a la societat un estil que no era fet per a ella, i podem estar segurs que el pecat es descobrirà... No crec que cap home, per més magnífic que sigui la seva capacitat artística, per més poeta que sigui, i per més sensitiu, pugui viure fora del seu temps. A mitjans de la dècada del 1960, l'opinió de Jordan va ésser encara més engegada per la seva convicció progressiva, col·lectivista, que l'individualisme era un pecat horrible. En el seu llibre *Arquitectura victoriana* (Victorian Architecture), del 1966, Jordan va condemnar Lutyens pels seus clients i pel seu temps en un passatge espantós que reflecteix tant d'esnobisme invertit com de principis socialistes: "Aquestes famoses cases de somni —construïdes pels volts del canvi de segle... romandran com un monument curiós, no a la cultura —perquè es troben totalment fora del seu temps— sinó a un home. Com un somni són irreals, i com un somni no han deixat res darrera seu... una arquitectura on les teulades altes, la pedra treballada i les petites finestres servien només per amagar, encara que d'una manera encantadora, tot l'aparell d'evident malgastament. Tot això va morir, com havia d'haver mort, l'agost del 1914. El mateix Lutyens li va sobreviure: amb el Cenotafi, amb la grandiositat de Nova Delhi i el pretensió absurd de la catedral catòlica de Lutyens, va declinar virtualment vers una mena d'arquitecte llorejat. Era més gran que els seus contemporanis de la mateixa escola, com ells era una criatura en un atzucac."²⁴ La inutilitat absurda d'aquesta crítica es pot veure més clara en el fet que només una de les "cases de somni" de Lutyens ha estat enderrocada —Papillon Hall (era una ampliació d'una casa més antiga i tenia fantasmes)— i la major part han estat habitades i estimades pels seus propietaris, sense conèixer els imperatius de la moderna crítica arquitectònica; el contrast amb el trist destí de la majoria de les cases de Philip Webb, l'heroi dels crítics progressius, és sense dubte significatiu.

La principal condemna de Lutyens en forma impresa, a causa de la seva influència i refús a conformar-se a les exigències del Moviment Modern, apareixeria al "RIBA Journal" el 1969 —el centenari del seu naixement. El 1969 van ésser fets plans per a la realització d'una gran exposició sobre el centenari de Lutyens a la Royal Academy —el lloc més apropiat ja que Lutyens n'era membre quan va morir. El cost de l'exposició va ésser calculat en 12.000 lliures. Per ajudar a trobar els diners es va realitzar un sopar a la Royal Academy el juny del 1968. Però, si alguns dels participants eren rics, no eren generosos. Es recollí un total de 120 lliures i la Reuters, el Govern de l'Índia i altres institucions van declinar la representació.

Finalment, el 1969 va realitzar-se una petita exposició al RIBA, al núm. 66 de Portland Place, que va costar prop de 1.000 lliures. Els diners no arribaven per poder exposar el model de la catedral de Liverpool, que l'Escola d'Arquitectura de Liverpool intentava heroicament restaurar.

El 1969 marca probablement el nadir de la reputació de Lutyens. Per afegir un insult final, el director del "RIBA Journal" va encomanar dos dels tres articles publicats en el número del centenari de Lut-

yens, l'abril del 1969, a Alison i Peter Smithson, permetent doncs que aquests poguessin atacar Lutyens amb el vell i cansat argument que ell havia pervertit el camí de la moderna arquitectura anglesa²⁵. L'article d'Alison Smithson, *La responsabilitat de Lutyens* (The responsibility of Lutyens), és una diatriba curiosa, gelosa, contra la tradició domèstica anglesa: "Lutyens té la responsabilitat de la manca de cases a Anglaterra del 1934 al 1965 (perquè 1934?)... Amb l'exemple sempre davant del públic de les cases de Lutyens i amb Lutyens com a mestre de l'art de la construcció al pinacle de la seva professió—una reputació mantinguda malgrat la seva completa americanització, més visible a Heathcote (1906)—la degradació del llenguatge de l'arquitectura va trobar-se a l'abast de tothom: una influència encara popular en el món dels planificadors de la ciutat i del camp, segons sembla comú als sociòlegs, i reflectida en el menyspreu i descàrrec del principal corrent d'arquitectura que passa pels Mackintoshes i Le Corbusier. Per això, aquest culte de Lutyens, ressuscitat una altra vegada el 1969—el centenari del naixement de Mackintosh—representa quelcom per contrast desagradable i malalt, encara que massa real a Anglaterra... Lutyens va participar a l'americanització de les nostres ciutats a través de mostruosos blocs de despatxos amb plantes horribles. La gelosa "Wrennaissance"... tot va contribuir en totes les proporcions, afectant el gust de futurs copistes i clients alhora. El constant flux del "bo" i ben adaptat, havia desaparegut. De totes maneres, la capacitat tècnica no va deixar possibilitats de dubte o crítica." L'habitatge britànic "es va defensar darrera el rebuig per Lutyens de Voysey, del Moviment d'Art de Glasgow, i, com a conseqüència, de tot l'heroic període que s'esdevenia a Europa. Així, des d'aproximadament 1901 ve la mort de l'arquitectura domèstica anglesa: d'aquí li ve la responsabilitat per l'aspecte de l'Anglaterra domèstica i per la vida que és viscuda en aquestes cases i el gust de cendra que deixa a la boca i el desagradable mobiliari que contenen..."

La presumida, condescendent, polèmica era complementada per Peter Smithson, que va escriure un petit i ignorant article sobre *La casa del Virrei a l'Imperial Delhi* (The Viceroy's house in Imperial Delhi), el qual acabava dient que "Intentar pensar en Lutyens és com intentar pensar en el Saarinen més jove: talent envejable, però històricament parlant desesperadorament inútils. Lutyens va ésser agafat en la capsa del seu temps d'una manera massa apretada perquè fos possible a la meua generació pensar en la seva obra sense patir..."

No és necessari contestar els atacs dels Smithson, perquè això ja va ésser magníficament fet per Robert Venturi i Denise Scott Brown en el número d'agost de 1969 del "RIBA Journal"²⁶. Amb el títol *Aprenre amb Lutyens*, van acusar els articles dels Smithson d'ésser "condescendents i inútils", van denunciar les seves inconsistències i errors i suggeriren que els mateixos Smithson, en les seves actituds i dependència del concepte de "els bons contra els dolents" de la història més recent, havien estat agafats en la capsa del seu temps. "La senyora Smithson es refereix a 'aquella mà particularment pesada que els anglesos poden posar en el Classicisme vist d'aquesta banda de Mansart'. Podrem nosaltres defensar l'anglicització del Classicisme en la terra de Wren, Hawksmoor, Vanbrugh, Archer, Adam i Soane mirats d'aquesta banda de Bunshaft? Però l'aspecte més pertorbador d'aquests articles per a nosaltres és la posició buida-heroica de l'arquitecte salvador, que menysprea el desordre i està segur de les respostes: "Nosaltres (probablement nosaltres, els arquitectes) encara no hem batut en el cap d'aquesta cultura malalta (*sic*, què hi farem)." La nostra més important lliçó de Lutyens és potser la seva tolerància i el seu humor".

Cal que sigui un altre americà que faci la primera defensa de Lutyens en la premsa popular britànica. L'historiador californià David Gebhard va escollir Viceroy's House com a tema del seu article en la sèrie 'Els Mestres Constructors' (The Master Builders) en el *Magazine* del 'Sunday Times', el 1972, i arribava a la conclusió que "aquest edifici roman com un argument formidable: un argument en favor de l'humanisme clàssic, en favor de la capacitat de l'home de controlar i al mateix temps acomodar-se al seu mitjà físic i social—i contra els planificadors i

arquitectes que, com a peces d'estil envellides, continuen agafades als principis del 'Moviment Modern' en arquitectura".²⁷

Sir John Summerson desmenteix que la reputació de Lutyens alguna vegada hagués disminuït; per a la seva generació, la grandiositat va romandre; però cada generació sembla que ha hagut de descobrir—o menysprear—Lutyens per si mateixa. És obvi que, per a la generació d'avantguarda que va sorgir en la dècada del 1950, Lutyens era una inutilitat si no una amenaça, però generacions més joves d'estudiants d'arquitectura han redescobert Lutyens amb excitació i plaer. Una "Resurrecció de Lutyens" era un fenomen palpable en la dècada del 1970. Una de las últimes accions de reraguarda contra aquesta "Resurrecció de Lutyens" va tenir lloc a les planes del "Times Literary Supplement," el 1978, per Reyner Banham. En la seva freda crítica del llibre *Morality and Architecture* (Moralitat i Arquitectura), Banham va criticar David Watkin per queixar-se que Pevsner havia omès Lutyens del seu *Resum de l'Arquitectura Europea* (An Outline of European Architecture) i va declarar que "El cas és que la raó per a això pot ésser que Pevsner (com jo) trobaria un disbarat l'afirmació de Watkin que Lutyens era un dels 'dos o tres arquitectes més brillants i amb èxit que Anglaterra mai va produir'." Watkin va contestar que "La meua impressió és que Banham es troba ara potser en minoria quan manté aquest punt de vista i que ara tothom vol una resurrecció de Lutyens".²⁸

El patrocini pel Arts Council de Gran Bretanya de la important exposició sobre Lutyens a la Hayward Gallery aquest any, ha pogut ajudar la justificació de la reivindicació de Watkin. Watkin era, de fet, un dels primers que van implicar-se a promoure la idea d'una segona i, apropiadament vasta, Exposició Lutyens, juntament amb Colin Amery, Roderick Gradidge, Margaret Richardson, Mary Lutyens i l'autor d'aquest article. Tanmateix, abans que l'exposició pogués ésser una realitat, no solament s'havia de cercar patrocini sinó ultrapassar molts prejudicis que encara romanien.

Potser el que més notablement va convèncer l'Arts Council que Lutyens era un tema més pertinent per a una exposició arquitectònica que Le Corbusier—amb una gran possibilitat d'èxit popular avui dia—va ésser el fet que una petita exposició de fotografies de l'obra de Lutyens va realitzar-se en el més improbable de tots els llocs: el Museu d'Art Modern de Nova York, el 1978. Aquest fenomen extraordinari i improbable va ésser degut a un fenomen igualment extraordinari: l'augment de l'interès per Lutyens als Estats Units. Això és tant més extraordinari perquè Lutyens sembla en molts aspectes un arquitecte peculiarment anglès i, de fet, molts escriptors americans intenten interpretar Lutyens en termes de l'igualment significativa resurrecció de l'interès per l'arquitectura de l'École des Beaux Arts, també tema d'una exposició al MOMA el 1975. Els americans, per això, tendeixen a accentuar el treball clàssic en la carrera de Lutyens, mentre els anglesos són més susceptibles al treball romàntic, sovint excèntric, dels primers temps. Però, equivocada tant com pugui trobar-se la interpretació americana de Lutyens, l'interès americà va tenir una importància crucial en aquesta historiografia de Lutyens.

Hitchcock va incloure Deanery Gardens en el seu llibre del 1929, ja que era l'únic edifici de Lutyens prou "modern" com per a ésser-hi inclòs. Va ésser la primera vegada que Philip Johnson va sentir parlar de Lutyens, però l'actual interès de Johnson per Lutyens ell mateix l'atribueix a Robert Venturi, i fou Venturi el principal responsable de la renovació de l'interès per Lutyens als Estats Units abans que la seva reputació s'aixequés una altra vegada a Gran Bretanya. Venturi va trobar per primera vegada Lutyens en el llibre de Weaver, *Houses and Gardens* (Cases i jardins), en els primers anys de la dècada del 1960 en la sala d'espera d'un vell arquitecte de Filadèlfia. El 1966 va viatjar per Anglaterra cercant edificis de Lutyens i quan digué a alguns arquitectes anglesos el seu interès, en una festa donada per James Stirling a Philip Johnson, aquells van quedar astorats: "Està interessat en Lutyens!", es recorda que la gent murmurava, espantada. També el 1966 Venturi va publicar *Complexity and Contradiction in Architecture* (Complexitat i

Contradicció en Arquitectura), un llibre notable, entre altres coses, pel fet que Lutyens era pres seriosament i l'ambigüitat del seu detall i concepció era referida diverses vegades. El 1969, com ja va ésser referit, va ésser Venturi qui, amb la seva muller, Denise Scott Brown, vingué en defensa de Lutyens en les pàgines del "RIBA Journal". Va ésser també en el centenari de Lutyens que va aparèixer un llarg i important article en la revista de la Yale School, "Perspecta", escrit per l'arquitecte Allan Greenberg, nascut a Sud-Àfrica. Greenberg havia estudiat a Johannesburg, on el professor John Fassler considerava Lutyens un dels més grans arquitectes del segle XX i un notable classicista. El primer exercici de Greenberg a l'escola d'arquitectura va ésser dibuixar la Galeria d'Art de Johannesburg. En el seu article, *Lutyens' Architecture Restudied* (L'arquitectura de Lutyens un altre cop estudiada), Greenberg va realitzar una anàlisi formal de les plantes de Lutyens i del seu ús d'eixos, va discutir la barreja del "formal" i "natural" en els seus plans de jardins i ciutats i va comparar l'obra de Lutyens amb la de Frank Lloyd Wright i Le Corbusier. Com Venturi, Greenberg es trobava fascinat per les deliberades paradoxes i per les ambigüitats en l'obra de Lutyens —el que Summerson havia descrit abans com el seu "humor"— així com per les estructures geomètriques que hi ha sota dels seus dissenys. Greenberg va concloure que "Com a escultors de formes arquitectòniques, Le Corbusier i Lutyens no tenen probablement rivals contemporanis... És irònic que aquests dos homes, un dels quals va ésser durant tant de temps el cap indiscutible del moviment modern, mentre l'altre era un important símbol de reacció, poguessin compartir aquest gran heretatge comú. Això subratlla la necessitat desesperada d'un quadre de referències més totalitzant per tal de relacionar l'arquitectura dels segles XIX i XX. La història de l'arquitectura, treballant amb artefactes existents o registrats, no pot ignorar un segment sencer d'experiència. Fel·liment el desapareixement de definicions simplistes, característiques dels primers anys del moviment modern, i el renovat interès per l'arquitectura victoriana i de Beaux Arts aconseguirà aquesta finalitat."²⁹

Allan Greenberg ha esdevingut el principal intèrpret americà de Lutyens com un classicista i va proposar l'exposició de fotografies en el Museu d'Art Modern i la va organitzar junt amb Arthur Drexler, que va ésser més tard responsable de l'exposició de Beaux Arts i havia, encara abans, publicat *Complexity and Contradiction* de Venturi. Coincidint amb l'exposició en el MOMA el 1978, hi va haver un esdeveniment a Washington que va també marcar el retorn de Lutyens. Havent sabut que l'ambaixada Britànica, de Lutyens, acomplia 50 anys, l'ambaixador, encoratjat per Philip Johnson, donà un dinar commemoratiu en honor de Lutyens.

Dos anys més tard, el 1980, va ésser el torn de l'Índia, quan l'Escola d'Arquitectura i Urbanisme de Delhi va organitzar una gran i comprensiva exposició sobre Lutyens i "La Construcció de Nova Delhi". Així, quan l'exposició final, comprensiva, de Lutyens es va obrir a Londres, el novembre passat, l'Arquitecte Lloreat havia tornat a casa per tal d'ésser honorat finalment al seu mateix país. Potser el podem mirar ara amb més objectivitat històrica. L'època en la qual Lutyens va viure i va treballar, plena de riquesa i possibilitats, és tan remota ara com semblava que ho era quan ell va morir, però els anys transcorreguts també semblen ara un període que ja va passar i que és, per a molts, de realització estèril. La riquesa, l'expertesa i l'encant de les cases de Lutyens no són possibles avui, i probablement tampoc no haurien d'ésser realitzades avui, però ja no són inútils, han deixat d'ésser una enganyifa. Representen en canvi, l'auge de la realització arquitectònica d'un gran mestre i abasten lliçons de valor etern. Com John Betjeman deia el 1951: "Quins altres arquitectes han fet tanta obra amb tant de poder subjugador i tant sobtat humor?"³⁰

AQUEST ARTICLE ÉS UNA REVISIÓ FETA PER GAVIN STAMP DEL SEU TEXT PUBLICAT A L'"ARQUITECTURAL REVIEW" EL NOVEMBRE DEL 1981.

FOTOS: ANDRE GOULANCOURT, COUNTRY LIFE, DAN CRUICKSHANK.

AGRAÏMENTS

M'agradaria expressar el meu agraïment a Roderick Gradidge, Allan Greenberg, Peter Inskip, Philip Johnson, Robin Middleton, Sir John Summerson i David Watkin pel seu ajut i consell en l'organització d'aquest article.

(Traducció de l'anglès de M. de Seabra.)

NOTES

1. "RIBA Journal", LXVI, març de 1959, p. 152.
2. En els darrers dos anys van publicar-se llibres sobre Lutyens per Peter Inskip (Academy Editions), Dan O'Neil (Lund Humphries), Mary Lutyens (Murray) i Roderick Gradidge (Allen & Unwin), i Allan Greenberg treballa actualment en un llibre.
3. "Country Life", LXXIX, 20 de juny de 1931, pp. 775-777.
4. "The Architects' Journal", XCVII, 18 de febrer de 1943. El llibre de Robert Lutyens, Sir Edwin Lutyens: An Appreciation in Perspective, va ésser publicat per "Country Life" el 1942.
5. "AR", XCIII, març de 1943, pp. 80-81.
6. "Architect & Building News", CLXXVII, 7 de gener de 1944, pp. 3-9.
7. "The Architects' Journal", XCIX, 6 de gener de 1944, pp. 3-4.
8. "Builder", CLXVI, 7 de gener de 1944, pp. 6-8.
9. "RIBA Journal", LI, gener de 1944, pp. 51-52.
10. "Architect & Building News", CLXXVII, 21 de gener de 1944, pp. 59-60.
11. "RIBA Journal", LII, març de 1945, pp. 123-131.
12. "RIBA Journal", LI, gener de 1944, p. 52.
13. Harold Falkner a Christopher Hussey, c27 de juny de 1953 (Papers de Hussey, Scothney Castle).
14. "Architect & Building News", CXCIX, 9 de febrer de 1951, pp. 179-180.
15. "RIBA Journal", LVIII, agost de 1951, pp. 390-391.
16. "AR", CIX, abril de 1951, pp. 217-225.
17. H.R. Hitchcock, Modern Architecture: Romanticism and Reintegration, 1929, p. 87.
18. H.R. Hitchcock, Architecture: Nineteenth & Twentieth Centuries, 1958, p. 408.
19. Peter Collins, The Form Givers, "Perspecta 7", The Yale Journal of Architecture, 1961, p. 92.
20. "Building", XXVI, juliol de 1951, pp. 260-262.
21. Le Corbusier, Oeuvre complete 1952-57, p. 92.
22. Robert Lutyens, Notes on Sir Edwin Lutyens, Art Workers Guild, 1969, p. 8.
23. Reminiscences on Sir Edwin Lutyens, "Architectural Association Journal", LXXIV, març de 1959, pp. 226-236. Els participants eren: John Brandon-Jones, Christopher Hussey, Hope Begenal, R. Furneaux Jordan, Horace Farquharson, O.P. Milne, Nicholas Hannen, Sir Hubert Worthington, W. Curtis Green, A.G. Shoosmith, H.A.N. Medd, H. Austen Hall i A.S.G. Butler.
24. R.F. Jordan, Victorian Architecture, 1966, p. 235.
25. "RIBA Journal", LXXVI, abril de 1969, pp. 146-154. El primer article, The personality of Sir Edwin Lutyens, va ésser escrit per Christopher Hussey, pp. 142-145.
26. "RIBA Journal", LXXVI, agost de 1969, pp. 353-354.
27. "Sunday Times Magazine", 14 maig de 1972, pp. 18-30.
28. "Times Literary Supplement", 17 de febrer de 1978 i 3 de març de 1978.
29. "Perspecta 12", The Yale Journal of Architecture, 1969, pp. 129-152. Summerson es va referir a l'humor de Lutyens en aquesta discussió, segons l'article de Goodhart-Rendel, "RIBA Journal", març de 1945, p. 131.
30. Crítica als volums commemoratius de Lutyens, "CL", CIX, 2 de febrer de 1951, pp. 324-325.